

Maria Reile

PhD, Tartu ülikooli nooremteadur, kes on uurinud eesti keele demonstratiivide kasutust ruumis viitamisel semantilisest ja pragmaatilisest vaatepunktist

Kas see või too, kumba valida?

Demonstratiivpronoomenid, nende süsteemid ja valikut mõjutavad tegurid ruumis viitamisel

Kujutlege olukorda, kus ema ja laps ehitavad koos legoklotsidest maja. Ema ütleb: „Võta see ja pane *sinna*. Nüüd anna mulle *too* – ma panen *selle siia*.“ Kummaski lauses pole kordagi mainitud, millist klotsi ema silmas peab, kuid ometi saab laps aru, milline klots emale anda ja kuhu klots panna. Kuidas laps aga teab, millist klotsi võtta? Ning miks ema arvab, et laps temast aru saab ja õige klotsi ulatab?

Suhtluses on olulisel kohal viitamine ehk see, kui vestluspartnerid määravad kindlaks, millistest asjadest nad räägivad. Kõne all olevale asjale (või ka inimesele) võib viidata kirjeldava fraasiga, näiteks *laual olev kaardipakk*, aga ka näitava asesõna (demonstratiivpronoomeni) ja osutava žesti abil. Demonstratiivpronoomenid, eesti keeles *see* ja *too*, on deiktilised väljendid, mis saavad oma tähenduse kontekstis. Nende eripäraks on, et nad osutavad referendile – entiteedile, millest kõneleja räägib ja millele kuulaja peab tähelepanu pöörama. Põnevaks teeb demonstratiivpronoomeneid *see*, et nad ise justkui ei tähendagi midagi, vaid saavad oma tähenduse alles siis, kui neid on kasutatud. Nii võib neil sõltuvalt kasutuskontekstist ning sellest, mitme osalejaga süsteemi nad moodustavad, olla palju erinevaid funktsioone. Artiklis annangi empiiriliste uurimuste põhjal väikese ülevaate demonstratiivpronoomenite süsteemidest, nende kasutusest ruumis

viitamisel ning võrdlen eesti keele demonstratiivpronoomenite süsteeme ja kasutust teiste keeltega.

Demonstratiivpronoomenite kasutuskontekstid saab laias laastus jagada kaheks: endofooriliseks ehk tekstisiseseks ja eksofooriliseks ehk ruumiliseks (Halliday ja Hasan 1976). Tekstisiseses kasutuses viidatakse demonstratiivpronoomenitega diskursuses olevale referendile. Näiteks: *Mari luges õhtul lastele õhtujuttu. Tol õhtul oli selleks „Saabastega kass“. See oli nende igaõhtune rutiin.* Esimene näitav asesõna, mida kasutatakse, on *too*. Näites viitab *too* nii ajahetkele *õhtul* kui ka edastab infot, et tegemist on minevikus toimunud sündmusega (vt veel Pajusalu 2006). Järgmisena viitab *see* tagasi sõnale *õhtujutt* ning lõpetuseks viidatakse tervele eelnenud tekstile jälle demonstratiivpronoomeniga *see*. *Too* ja *selleks* viitavad varem mainitud entiteedile, *see* aga kogu eelneva tekstiga kirjeldatud sündmustikule. Need on vaid mõned näited paljudest demonstratiivpronoomenitest tekstisiseses kasutuskontekstis.¹

Ruumis viitamisel osutab kõneleja enda ja oma vestluspartneri ümbruses asuvale entiteedile. Näiteks võib ema koos lapsega legoklotsidest maja ehitades öelda: *anna mulle nüüd see*, ise samal ajal vastavale legoklotsile osutades. Sageli esinevad demonstratiivpronoomenid koos noomeni ehk nimisõnaga, moodustades noomenifraasi. Nii võiks ema öelda ka *anna mulle nüüd see sinine klots* või miks ka mitte *anna mulle nüüd too sinine klots*.

Nagu eeltoodud näidetest nähtub, on ruumilises kontekstis võimalik entiteedile viidata erinevate demonstratiivpronoomenitega. Mille alusel kõneleja aga ühe või teise neist valib, on olnud keeleteaduses viimastel aastakümnetel tuliseks väitluspunktiks. Traditsiooniliselt on ruumis viitamisel peetud peamiseks demonstratiivide valikut mõjutavaks teguriks referendi kaugust kõnelejast (osa keeltes ka adressaadist ehk vestluspartnerist). See tähendab, et üht või teist demonstratiivpronoomenit kasutatakse vastavalt sellele, kas referent asub kõnelejast kaugel või talle lähedal. Näiteks võiks eelnenud näitelause: *anna mulle nüüd see sinine klots* arvata, et klots asus parasjagu ema lähedal, ja näitelause *anna mulle*

¹ Eesti keele demonstratiivpronoomenite funktsioone tekstis viitamisel on põhjalikult uurinud Renate Pajusalu (vt nt peatükki „Viiteseosed“ 2017. aastal välja antud „Eesti keele süntaksis“ või 2009. aastal ilmunud õpiku „Sõna ja tähendus“ 10. peatükki „Viitamine“. Lisaks soovitan lugeda Helen Hindi artikleid.

nüüd too sinine klots asub aga klots emast kaugel. Just kauguskontrastidel põhineb ka demonstratiivpronoomenite süsteemide liigitus: süsteemi kuulub nii mitu liiget, kui mitme demonstratiivpronoomeni vahel esineb kauguskontrast (Diessel 2013).

Omavahel kauguskontrastis olevate demonstratiivpronoomenite arv võib keeliti olla väga erinev. Näiteks on olemas keeli, kus kauguskontrast demonstratiivpronoomenite vahel puudub, nagu saksa keel, kus on küll olemas kaks demonstratiivpronoomenit, kuid neid ei kasutata lähedal-kaugel tähenduse edastamiseks. Seda funktsiooni täidavad hoopis demonstratiivadverbid (eesti keeles näiteks *siin* ja *seal*). Selliseid kauguskontrasti mitte väljendavaid demonstratiivpronoomeneid nimetatakse distantsneutraalseteks. (Diessel 1999)

Samas on olemas ka keeli, kus kauguskontrasti moodustavaid demonstratiivpronoomeneid võib olla palju, isegi rohkem kui viis. Kõige levinumaks demonstratiivpronoomenite süsteemiks on aga kahene süsteem (Diessel 2013), näiteks eesti keele *see* ja *too*. Sellised demonstratiivpronoomeni süsteemid, kus on rohkem kui kaks liiget, jagatakse omakorda veel distantsipõhisteks ja osalejapõhisteks (Anderson, Keenan 1985) süsteemideks. Distantsipõhises süsteemis sõltub demonstratiivpronoomeni valik sellest, kui kaugel asub referent kõnelejast. Selline süsteem on näiteks hunsibi² keeles, kus *bəd* viitab kõneleja lähedal, *bəl* kõnelejast veidi kaugemal ja *əg* kõnelejast päris kaugel asuvale referendile (van der Berg 1995: 61 viidatud Diessel 2013 järgi). Osalejapõhise süsteemi korral arvestatakse ka adressaadiga. See tähendab, et vähemalt üks demonstratiivpronoomen märgib referendi kaugust adressaadist. Sellise süsteemiga keeleks on peetud näiteks meie sugulaskeelt soome keelt, kus demonstratiivpronoomen *tämä* viitab kõneleja käes olevale, *se* vestluspartneri käes või tema lähedal olevale ja *tuo* nii kõnelejast kui tema vestluspartnerist kaugel asuvale referendile (Larjavaara 1990).

Eespool kirjeldatud kauguspõhisele lähenemisele ja demonstratiivpronoomenite liigitusele on vastukaaluks tekkinud suhtluspraktikatel põhinev lähenemine, kus referendi kaugust peetakse vaid üheks teguriks paljudest, mis demonstratiivpronoomeni valikut mõjutada võivad (Hanks 2011). Põhiline kriitika on, et staatiline lähedal-kaugel vastandus ei selgita

² Kirde-Kaukaasia keelkonda kuuluv Lõuna-Tagestanis kõneldav keel.

olukordi, kus alguses valitakse üks ja seejärel teine demonstratiivpronoomen, kuigi ei kõnelejate ega referendi asukoht pole vahepeal muutunud (Strauss 2002; Jarbou 2010). Uurimaks, kas ja kui võrd referendi kaugus demonstratiivpronoomenite valikut ruumis viitamisel mõjutab, on tehtud mitmeid empiirilisi uurimusi (nt Levinson 2018, Coventry jt 2008, 2014). Uurimistulemused näitavad, et referendi kaugusel on oluline roll demonstratiivpronoomenite valikul, kuid demonstratiivpronoomenite süsteemid on sageli keerukamad, kui on arvatud, ning kauguse kõrval võib olla veel teisigi olulisi tegureid.

Paljudes mitte Euroopa keeltes, kus on rohkem kui kaks demonstratiivpronoomenit, täidavad need ka rohkem funktsioone. Nii võivad nad edasi anda tähendust, et (1) referent ei ole nähtav või visuaalselt kergesti eristuv; (2) referent asub kõneleja (aga miks mitte ka kuulaja) suhtes ülesjõge; (3) referent asub tasapinna suhtes kõrgemal; (4) referent kuulub just kõnelejale, mitte kellelegi teisele (Diessel 1999). Huvitaval kombel võivad vähemalt kaks eespool esitatud teguritest mõjutada demonstratiivpronoomeni valikut ka sellistes keeltes, kus demonstratiivpronoomeni süsteemis on ainult kaks liiget ning puudub eraldi pronoomen näiteks mittenähtavale referendile viitamiseks. Nii näiteks on Coventry jt (2008, 2014) katsetega näidanud, et inglise keeles suureneb kaugule viitava asesõna *that* kasutus võrrelduna lähedale viitava *this* kasutusega juhul, kui referent pole nähtav (visuaalne ligipääs on takistatud). Asesõna *this* aga kasutatakse sagedamini, kui referent on enne viitamist kõneleja käes olnud (st kõneleja on objekti liigutanud). Levinson (2018) on väitnud, et erinevates ruumilistes viitamisolukordades on inglise, hollandi, itaalia, vene ja Brasiilias kõneldavast portugali keelest vaid itaalia keeles demonstratiivpronoomenite vahel õpikutes esitatud kindel lähedal-kaugel eristus. Teistes keeltes on ühe demonstratiivpronoomeni kasutus suhteliselt vaba, st esineb viitamisolukordi, kus on võimalik kasutada mõlemat pronoomenit. Oluline on siinkohal märkida, et üks kahest demonstratiivpronoomenist võib olla piiratuma kasutusega kui teine ning see, kumb, kas lähedale või kaugule viitav demonstratiivpronoomen, on keeliti erinev. Nii on näiteks inglise ja hollandi keeles kaugule viitav *that* ja *die* (*dat*) vabama kasutusega kui lähedale viitav *this* ja *deze* (*dit*). Vene keeles aga on vastupidi, lähedale viitav *etot* on hoopis vabama kasutusega kui kaugule viitav *tot*.

Nagu mainitud, on kaheliikmelised demonstratiivpronoomeni süsteemid maailma keeltes kõige levinumad. Ka eesti keel kuulub mööndustega kahese süsteemiga keelte hulka. Mööndustega seetõttu, et demonstratiivpronoomen *too* ei ole kõigil eesti keele kõnelejal aktiivses kasutuses (Pajusalu 2009b; Reile 2015). Siit järeldeb, et eesti keeles on paralleelselt kasutusel vähemalt kaks demonstratiivpronoomeni süsteemi: üheliikmeline süsteem demonstratiivpronoomeniga *see* ning kaheliikmeline süsteem, kus *see* kõrval kasutatakse ka demonstratiivpronoomenit *too*³. Nüüd tekib aga küsimus, kas *see* käitub mõlemas süsteemis ühtmoodi.

Üheses süsteemis on *see* kindlasti distantsneutraalne demonstratiivpronoomen, sest süsteemis puudub teine liige, millega kauguskontrasti moodustada. Nii võib *see*-ga viidata referendile, mis asub kõnelejast ükskõik mis kauguses. Sarnaselt saksa keelega antakse kauguskontrasti edasi hoopis näitavate määrsonadega. Näiteks lähedal olevale referendile saab viidata demonstratiivide kombinatsiooniga *see siin*, kaugel paiknevale referendile aga kombinatsiooniga *see seal*. Kahese süsteemi puhul ei saa me aga rääkida *see* distantsneutraalsusest ja pigem sarnaneb *see* kasutus vene keele *etot* kasutusega. See tähendab, et *see* on küll ruumiliselt vabama kasutusega kui *too*, kuid ta on siiski lähiruumiga nõrgalt seotud. Näiteks on eesti keeles tehtud mitmes katses selgunud, et kui inimene kasutab demonstratiivpronoomenit *too*, siis viidatakse sellega kindlalt kõnelejast kaugel (käeulatusest väljaspool) asuvale referendile, *see*-ga aga kõneleja lähedal olevale referendile, kuigi ka kaugel olevale referendile viitamine on küllaltki sage (Reile 2016; 2019; 2020). Nii saab öelda, et eesti keele kahese süsteemi puhul on referendi kaugusel demonstratiivpronoomeni valikul oluline roll.

Lisaks referendi kaugusele vaadeldi eelmainitud katsetes demonstratiivide valikut mõjutavaid tegureid: 1) referendi visuaalset eristatavust, 2) kontrastiivset olukorda, 3) vestluspartneri asukohta kõneleja suhtes ja 4) kõneleja suhet viidatavasse objekti (kas objekt on olnud enne kõneleja või kellegi teise käes). Uurimistulemused näitavad, et eesti keele puhul on põhiliseks mõjutavaks teguriks referendi kaugus kõnelejast (Reile 2016; Reile jt 2019; 2020) ning teatavatel juhtudel on oluline ka kontrastiivne

³ Tõenäoliselt on eesti keeles veelgi erinevaid demonstratiivpronoomeni süsteeme. Näiteks on Tirkkonen (2007) näidanud, et ranniku- ja kirdemurdes võib olla kolmene demonstratiivpronoomeni süsteem.

olukord (Reile 2016; Reile jt 2019). Näiteks olukorras, kus tuleb võrrelda omavahel kahte maja: *see on vanem maja kui too kaugem raekojaplatsi maja*. Kontrasti mõju võib ilmneda ka väikestele, ühekaugusel asuvatele objektidele viitamisel. Näiteks, kui kaks ühesugust legoklotsi on kõrvuti: *Selle klotsi sa paned ka niimoodi pikkupidi ja tolle klotsi sa paned nende peale pikkupidi* (Reile 2016: 82). Mis veelgi huvitavam, referendi visuaalne eristatavus mõjutab demonstratiivpronoomenite asemel hoopis näitava määrsõna ehk demonstratiivadverbi *seal* kasutust (Reile 2016). Kui kaugel asuv referent pole teistest samasugustest kergesti eristatav, alustatakse viitavat fraasi demonstratiivadverbiga *sealt*: *sealt rühmast kõige parempoolsem klots*. Niimoodi määratakse kõigepealt kindlaks piirkond, kust referenti otsida, ja seejärel suunatakse kuulaja tähelepanu sellele kindlale referendile.

Ülejäänud tegurid demonstratiivpronoomeni valikule märgatavat mõju ei avalda. Kui nüüd võrrelda eesti kahest süsteemi teiste keeltega, siis näiteks inglise keele kaheses süsteemis ning hispaania ja võro keele kolmeses süsteemis mõjutab lisaks kaugusele demonstratiivpronoomenite valikut ka see, kas kõneleja on enne katset viidatavat objekti oma valduses hoidnud või mitte. Lisaks on nii hispaania kui ka võro keeles oluline, kus vestluspartner (siinkohal eksperimendi läbiviija) kõneleja suhtes paikneb. (Coventry jt 2008; Reile jt 2020) Võrdlus soome ja vene keelega aga näitab, et kuigi kauguse mõju on eesti keele demonstratiivide valikul oluline, siis see mõju on nõrgem kui soome ja vene keeles (Reile jt 2019).

Kokkuvõtvalt saab öelda, et kuigi keeled on nii demonstratiivpronoomenite arvu kui ka nende valikut mõjutavaid tegureid silmas pidades erinevad, on referendi kaugus tegur, mis ilmneb pea kõigis empiirilistes uurimustes. Seega on õigus nii kauguspõhise kui ka suhtluspraktikate põhise lähenemise pooldajatel. Mis eesti keele süsteemidesse puutub, siis väga suure tõenäosusega on demonstratiivi *too* vähesel kasutusel mõju kogu demonstratiivide süsteemile (st nii demonstratiivpronoomenite enda kui demonstratiivadverbide kasutusele). Nii on *see* kaheses süsteemis lähiruumiga nõrgemalt seotud kui teistes kahestes süsteemides, nt vene ja inglise keeles. Lisaks on võimalik, et demonstratiivadverbid on eesti keeles üle võtmas funktsioone, mida teistes keeltes täidavad demonstratiivpronoomenid. Näiteks annavad referendi visuaalset ligipääsetavust inglise keeles edasi demonstratiivpronoomenid, eesti keeles

aga demonstratiivadverbid. Seega on demonstratiivpronoomenitel ning nende funktsioonidel ruumis viitamisel väga oluline koht ning need võivad mõjutada keeltes üldiselt kogu ülejäänud viitamissüsteemi.

Viidatud kirjandus

- Anderson, S. R., E. L. Keenan 1985. Deixis. – Timothy Shopen (ed.), *Language typology and syntactic description: Grammatical categories and the lexicon*, vol. 3, 259–308. Cambridge University Press.
- Berg, Helma van der 1995. *A Grammar of Hunzib*. Lincom Studies in Caucasian Linguistics 1. München: Lincom Europa.
- Coventry, Kenny R., Berenice Valdés, Alejandro Castillo & Pedro Guijarro-Fuentes. 2008. Language within your reach: Near–far perceptual space and spatial demonstratives. – *Cognition* 108 (3), 889–895. doi:10.1016/j.cognition.2008.06.010.
- Diessel, Holger 2013. Distance Contrasts in Demonstratives. – Matthew Dryer, Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
- Halliday, M. A. K., Ruqaiya Hasan 1976. *Cohesion in English*. London: Longman Group Ltd.
- Hanks, William F. 2011. Deixis and indexicality. – Wolfram Bublitz, Neal R. Norrick (eds.), *Foundations of pragmatics*. de Gruyter Mouton, 315–346.
- Jarbou, Samir Omar 2010. Accessibility vs. physical proximity: An analysis of exophoric demonstrative practice in Spoken Jordanian Arabic. – *Journal of Pragmatics* 42(11), 3078–3097. doi:10.1016/j.pragma.2010.04.014.
- Larjavaara, Matti 1990. *Suomen deiksis*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pajusalu, Renate 2006. Death of a demonstrative: person and time: the case of Estonian too. – *Linguistica Uralica* 42(4), 241–253.
- Pajusalu, Renate 2009. *Sõna ja tähendus*. Tallinn: EKSA.
- Pajusalu, Renate 2009b. Pronouns and reference in Estonian. – *Sprachtypologie und Universalienforschung* 62(1/2), 122–139.
- Pajusalu, Renate 2017. Viiteseosed. Eesti keele süntaks. *Eesti Keele varamu* 3. Tartu: Tartu Ülikool, 566 – 589.
- Reile, Maria 2015. Space and demonstratives: an experiment with Estonian exophoric demonstratives. – *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 6(2), 137–165. doi: 10.12697/jeful.2015.6.2.06.

- Reile, Maria 2016. Distance, visual salience and contrast expressed through different demonstrative systems: An experimental study in Estonian. – *SKY Journal of Linguistics* 29, 63–94.
- Reile, Maria, Helen Plado, Harmen B. Gudde, Kenny R. Coventry 2020. Demonstratives as spatial deictics or something more? Evidence from Common Estonian and Võro. – *Folia Linguistica* [ilmumas].
- Reile, Maria, Piia Taremaa, Tiina Nahkola, Renate Pajusalu 2019. Reference in the borderline of space and discourse: a free production experiment in Estonian, Russian, and Finnish. – *Linguistica Uralica* 3, 185–208.
- Strauss, Susan 2002. This, that, and it in spoken American English: a demonstrative system of gradient focus. – *Language Sciences* 24(2), 131–152.
- Tirkkonen, Mari-Epp 2007. Ranniku-ja kirdemurde endofoorsed pronoomenid. – *Keel ja Kirjandus* 4, 277–291.

OK